

BÉL MÁTYÁS

(1684–1749)

...

Féltucatnyi tudományszakban vallják, hogy a XVIII. század első felének Bél Mátyás a legjelentősebb magyarországi tudósa; azt is tudják azonban, hogy életműve új – modern szempontok szerinti – földolgozásra vár, és sajnálattal hangoztatott általános vélemény, hogy érdemei és történeti jelentősége nincs jelen az újabb magyar köztudatban. Az utolsó magyar nyelvű összefoglaló munka 1879-ben jelent meg róla, csak nagy könyvtárakban elérhető nyomtatott műveit jó, ha nemzedékenként átolvassa valaki, hátrahagyott kéziratai a XVIII. századra visszanyúló próbálkozások ellenére kiadatlanok, s csak a viszonylag újabb keletű gazdasági és helytörténeti, valamint néprajzi érdeklődésnek köszönhető, hogy egyes megyék általa szerkesztett leírásai közül legalább néhányat fordításban megjelentettek. A hagyományos hír és név elégnek bizonyult kisebb-nagyobb adatközlésekre, alkalmi megemlékezésekre, de száz éve nem futotta már az egész pálya áttekintésére. Nyomós okoknak kell indokolniuk a hiányt, s ezek a XVIII. századi viszonyokat és a későbbi tudományos közleményeket szemügyre véve elég pontosan megállapíthatók.

Az egyik ok az, hogy Bél igen sokat, de jórészt latinul, s ezen a nyelven is meglehetősen bonyolultan írt: ugyan ki vállalkozott volna a kultúra

deákos hagyományainak lassú háttérbe szorulása idején egy tudós több ezer lapnyi nyomtatott és kéziratot munkáinak átolvasására? A másik az, hogy a hátrahagyott életmű túlságosan sokoldalú ahhoz, hogy egyetlen kutató a teológiától az alkímiáig terjedő munkásságot áttekintse és szakszerűen megítélje. Megértését hosszú évtizedekig akadályozták végül a kor, a XVIII. század első felének ma nehezen magyarázható történeti viszonyai: hogyan értelmezze a XX. század embere azt a szerzőt, aki a latinon, a művelődés akkori nyelvén kívül magyarul, szlovákul és németül egyformán beszélt, írt és jelentetett meg műveket, aki nyelvi alapon és munkáinak tárgya által része lett a magyar és a szlovák irodalom történetének, de benne lehet egy magyarországi német kultúrtörténetben is, mert kerek harminc esztendőn keresztül a pozsonyi német evangélikusok papjaként, németül prédikált.

Ma már tudjuk, hogy Bél Mátyás mint történeti alak és jelenség soknyelvűségével és latin művelődési nyelvvel, társadalmi helyzetével és bámulatba ejtő sokoldalúságával a közép- és kelet-európai, ezen a térségen belül pedig a magyarországi polihisztor tudós legtisztább és legeredményesebb képviselője, akinek munkásságában elég sok a már nehezen érthető, régies elem, és várakozáson fölül sok benne az új, amit csábító feladat kiemelni és elhelyezni a magyarországi és a magyar kultúra egy adott szakaszában. Abban, amelyben élt, és amelyben rendíthetetlennek látszott még a régi, feudális Hungaria, de éppen e nagy tudós életművéből kivehetően megindult már a jóval későbbi, polgári törekvé-

sekkel jellemezhető Magyarország kialakulása. Bél Mátyás pályája és hazai utókora iskolapéldája lehet e korhoz kötött, nemzetközileg jól ismert tudóstípus sikerének, bukásának és újbóli fölfedezésének: a fő feladat éppen az, hogy ezt mint európai jelenséget és mint e jelenség hazai változatát, az adott történeti körülményeknek megfelelően próbáljuk megérteni, megértetni és megítélni.

Bél Mátyás 1684. március 24-én született az akkori Zólyom megyében, Ocsován. A helység a *Notitiában* olvasható leírás szerint mezőváros volt, amely elvesztette rangját; egy fél századdal későbbi lexikon egyszerű szlovák falunak mondja, amelynek egyetlen nevezetessége, hogy két evangélikus literátor született benne, Pilárik István (1615) és Bél Mátyás; földesura a herceg Esterházy család, temploma (akkor már) katolikus. A tudós szülőfalujának leírásában maga adta meg születésének idejét – egyáltalán nem szokatlan módon: kortársai között Pápai Páriz Ferenc latin–magyar szótárában (1708) a Comidava szónál ezt írta: „Dés városa Erdélyben, ahol a könyv autora született.” Bél ugyancsak Mátyás nevű apját egy XVIII. század közepi kéziratos életrajz jómódú polgárnak mondja, anyját Csesznecki Erzsébetnek hívták. Hogy családját Funtiknak nevezték, tudtom szerint egy 1729-ben, álneven megjelent pietistaellenes röpiratban bukkan föl először; ugyanitt található, hogy apja „paraszt és mészáros” volt (innen tehát a font mértékegységre utaló elnevezés); s ugyanitt

hangzik el az a sóhaj, hogy jobb lett volna, ha ő maga is paraszt és mészáros marad.

A tudós származásával és hazai iskoláztatásával kapcsolatban az látszik lényegesnek, hogy idősebb Bél Mátyás nem tartozhatott minden tekintetben az egyszerű parasztok rendjébe. Ezt abból gondolhatjuk, hogy tehetséges fiát tanította, vagy legalábbis hagyta, hogy taníttassák. A fiatal Bél már diákkorában kapcsolatba került az evangélikus köznemességgel és értelmiséggel. Iskoláit Losoncon, Kálnón és Alsósztrégován, majd Besztercebányán és Pozsonyban folytatta. Az első három Nógrád megyei faluban szabadon működtek a köznemesek által fönntartott evangélikus iskolák, mert uraik ellen nem érvényesülhettek a protestánsok vallásgyakorlatát korlátozó intézkedések; ezért is alapítottak az értelmiség részvételével tanintézeteket birtokaikon. Bél a kálnói savanyúvíz ízére még a *Notitia* írásakor is emlékezett, följegyezte tanítójának nevét, utóbb (1729) Szécsénykovácsiban együtt fürdőzött Ráday Pállal. Nógrád megye iránti különös vonzalma ebből a korból származtatható. Besztercebányán két neves papi dinasztia tagjai, az ocsovai születésű Pilárik János és ifjabb Burius János lettek tanárai. Mindkettőnek megvannak a magyarországi viszonylatban kellőképpen még nem értékelt érdemei a tudományok akkoriban fölgyorsuló világiasodási folyamatában: az elsőnek az iskolai történelemtanításban, a másodiknak az egyháztörténetből kiinduló magyarországi irodalomtörténet-írásban; ez utóbbi arról nevezetes még, hogy a pietizmus szószólója volt, s a Rákóczi-szabadságharc idején tartott rózsashegyi evan-

gélikus zsinaton (1707) összeütközött az uralkodó ortodoxiával. Bél 1700–1702-ben Veszprémben és Pápán tartózkodott, utóbb visszatért Besztercebányára, hogy 1704-ben a porosz uralom alatt levő Halléba induljon.

Október 12-én érkezett az akkori legjobb német egyetemre, 20-án iratkozott be a teológia hallgatójának. Étkezni a „legócsóbb asztalhoz” járt: meleg ételt napjában egyszer kapott, különben „még száraz kenyérral sem” győzte magát, „elhallgatván immár a zsíros levet” – noha tanárának, Burius Jánosnak August Hermann Franckéhez, a hallei úgynevezett „felvilágosult pietizmus” vezéralakjához intézett ajánlólevelével utazott ki. 1705 decemberétől kapott aztán ingyen kosztot a Francke alapította árvaházban: „azholott mindennap hatvannégy szegény diákoknak vékony ebédecskéje vagyon, melylyel mindazáltal táplálja az Úristen testemet... Csak az Úristen rajtam elkezdett munkáját végben vigye, és tegyen méltóvá az ő szőleiben néha lelki haszonnal munkálkodni” – írta itthoni pártfogójának. 1705-ben küldte haza a pietista Halléból azt a levelét, amelyben nem kívánta, hogy egy bizonyos „Mihály deák őkegyelme a balgata tag Arisztotelész filozófiájának tanulása körül ifjúságának virágát vesztegesse”, mert hasznosabb dolog is van, mint a filozófusok „szörnyűséges” terminológiája, amelynek, mint írta, „magam is majd semmi hasznát nem érzem”.

Bél Mátyás a besztercebányai évek után szilárd pietista meggyőződéssel érkezett Németországba. A mozgalomban az evangélikus egyházon belüli vallásos élet reformálásának lehetőségét és módját látta, mert véleménye szerint

kihűlt az imádság hevülete, eltűnt az elmélkedés édessége, ellankadt a prédikálás lendülete, és a mély vallásosság helyét száraz skolasztikus viták foglalták el. A pietisták a lelkipásztorkodás új formáival lazították az ortodox egyházi életet; szakítottak a neo-skolasztikával – innen Bél Arisztotelész-kritikája –, filozófusuk az ugyancsak Halléban tanító Christian Wolff lett, Leibniz popularizálója, a német korai felvilágosodás korának tipikus képviselője. Berlinben egyenesen a fejedelmi hatalom, a felvilágosult abszolutizmus és a merkantilizmus filozófusaként tartották számon: messze volt még az idő (1723), amikor ateizmus vádjával királyi parancsra, negyvennyolc órás határidővel utasították ki Poroszországból, és még messzebb diadalmas visszatérésének éve (1740).

A fiatal teológus Halléban Francke kegyeltjeként erősödött meg pietizmusában, és keveredett egyszermind igen korán olyan ellentetekbe, melyek aztán élete végéig elkísérték. A nehezen áttekinthető torzalkodásokról nem felesleges, nem is elhamarkodott talán megjegyezni, hogy a pietizmus önmagában, az áramlat minden vonzó vonása mellett sem azonosítható a XVII. századi tudományos forradalom minden eredményének támogatásával és terjesztésével; nem igaz az a tétel sem, hogy Bél későbbi ellenfelei kivétel nélkül ellenségei a modernizálódásnak és a polgári haladásnak. Megállapítható viszont, hogy Bél Mátyás húszhuszonegy éves korában mérhetetlen elszánt-sággal kívánta harcba vetni magát, mert rendíthetetlenül bízott önmagában és ügyének igazságában: „én ... nagyobb szerencsémnek

tartom, hogy Francke uramat hallgathatom, mintha az egész ország-világ kincsei enyimek volnának. És ha úgy lesz is, hogy promócióm hazámbul nem adatik, vajon nem Istené-é menny és föld? Ó, gyarlóság! Bizony hiszem az Istent, hogy meg nem szégyenülök a gonosz időben, és a drágaságban meg nem éhezem... Akinek pedig tetszik ártatlan híremet-nevemet hamisul kisebbíteni és gyalázní, abban ha meg nem akar térni, csak járjon el; mert az Úr, aki az árváknak atyjok... világosságra hozza ártatlanságomat... és bégyugja szájokat a hazugoknak."

Az idézett levelek címzettje Clement Márton besztercebányai szenátor volt, a város jegyzője, rövid ideig bírása (1708); városa követeként részt vett a szécsényi országgyűlésen, és ő volt az, aki 1705-ben, Rákóczi Ferenc szabadságharcának idején a Mária mennybemenetelének tiszteletére emelt templomot két társával átvette az evangélikusok számára. Bél persze Besztercebánya leírásában erről egyetlen szót sem szól; arról sem, hogy hallei disszertációját első helyen éppen azoknak ajánlotta, akik a templomot átvették; még kevésbé arról, hogy ő maga az iskolai konrektorság mellett a Szent Erzsébet templom papja lett, s hogy a kurucok utáni időkben mindkét templomot vissza kellett adni a katolikusoknak. A fiatalember ugyanis, aki pártfogójának nem minden ifjonti hevület nélkül lelkesedett a pietizmusért és Franckéért, disszertációjának megírása után egy esztendővel, 1708 májusában hazatért Magyarországra, s minthogy a rózsashegyi evangélikus zsinat elítélte a pietizmust, jól előkészítette útját.

Az 1707 augusztusában kelt disszertációt hús gazdag besztercebányai német és szlovák polgárnak, valamint Zólyom megye evangélikus egyházi vezetőinek dedikálta, ajánlólevelében félreérthetetlenül célzott a Rákóczi-szabadságharc alatti vallási intézkedésekre, mikor a békét „a régi szabadság” megtartásával kívánta. Hangsúlyozta még, hogy munkájának minden tétele teljes összhangban van az ortodox teológiával, s hogy állításának nagyobb nyomatéka legyen, az utolsó hat lapra professzora, Breithaupt levelét iktatta, melyben a teológus a pietizmus vádja ellen védi tanítványát. Itthoni pártfogói tárt karokkal fogadták: Pilárik István selmecbányai lelkész pappá ordinálta, az iskolában Pilárik János mellett elfoglalta a konrektori tiszteletet. Írják, hogy tábori papnak kommandálták, mert három nyelven tudott prédikálni, de ebből már semmi nem lett; abból sem, hogy a kurucok kivonulása után, 1709 januárjában Heisternél följelentették, mert tisztázni tudta magát. 1711-ben az ifjabb Burius Jánossal, a város német papjával egyetemben a pietizmus vádja ellen kellett védekeznie: ez viszont abban nem gátolta, hogy 1713-ban tanítványainak használatára pietista vallási könyvet jelentessen meg Halléban.

A besztercebányai értelmiség tekintélyes beltagjává igazában akkor léphetett elő, mikor a helybeli patikus, Hermann András Zsuzsánna nevű leányát feleségül vette. Sógora lett ugyanis az ugyancsak Hermann András nevű, a nála fiatalabb, később igen jóhírű orvosnak, aki tudományos munkájában segítette, s talán a gyógyszerészfamília tette lehetővé, hogy Moller Ká-

roly Ottó besztercebányai orvost is pártfogói közé számíthassa, kinek nagybátyja az altdorfi egyetemen tanított, ő maga II. Rákóczi Ferenc tábori orvosa volt, a „magyar Hippokratész” melléknevet érdemelte ki, és medikusok egész sorát készítette elő külföldi tanulmányokra.

Egy XVIII. századi író – talán Bél nagyságát emelendő – azt állította, hogy a besztercebányai iskola a fiatal tanár hivatalba lépésekor Augiász istállója volt. Nem gondolta azonban meg: a tudós Besztercebányán ugyanazon Pilárik János vezetése alatt végezte el a filozófiai tanfolyamot, akinek 1708-ban konrektora, 1712-ben utóda lett; éppen azé, aki valamikor 1700 táján magyar történelmet tanított az iskolában. Még a katekizmusok módján kérdés-felelet formájában, az idősebb Burius János evangélikus egyháztörténetét használva írta meg, de a XVI–XVII. század fordulóján meginduló politikai irodalom termékeire is támaszkodott. Az ifjabb Buriusnak, az egyháztörténet-író fiának egykor kapcsolata volt Czvittinger Dáviddal, az első magyarországi irodalmi lexikon szerzőjével, hasonló vállalkozásra maga is készült egy időben, a Selmecebányán paposkodó Pilárik István pedig bizonyosan ismerte az ottani rektor, Parschitius Kristóf munkásságát, aki nyomtatásban jelentette meg (1702) a magyar vezérek és királyok táblázatát, kéziratos magyar történelmet és földrajzt hagyott maga után, melyek közül a megyék leírását Bél bizonyosan ismerte. Eme tudományos törekvéseknek, inkább kéziratos, mint nyomtatott műveknek ismeretében, magyarországi forrásból, már Bél sikeres munkásságának

láltán kelt szárnyra egy pietistaellenes német röpirat állításai között az a hír, hogy Bél eme Parschitius szemérmetlen plagizátora.

Az igen jó hagyományok mellett persze magának Bélnek érdeme, hogy néhány esztendő alatt jónevű tanár lett Besztercebányán. Hírének és eredményes munkájának tulajdonítható, hogy az ország akkori fővárosába, Pozsonyba hívták meg (1714) az evangélikus iskola vezetésére, amelynek aztán hivatalba lépésekor új reformtervet írt és fogadtatott el. További elismerés jele, hogy rektorból öt esztendő alatt pappá választották, vagyis az akkoriban természetes módon – előléptették. Mint a latin nyelvtan előszavából kivehető, sikerének titka először is az volt, hogy a latint tudatosan és rendszeresen tanította az anyanyelv segítségével. A régi korok művelődési nyelvének oktatásához az anyanyelvet ősidők óta használták nálunk is, másutt is, annak meg írásos bizonyítéka van, hogy a XVII. század legelején egy református iskolában magyarul is fogalmaztattak. Bél újítása az volt, hogy a latin nyelvtant anyanyelven kezdte el tanítani, és az anyanyelv – magyarországi viszonylatban az anyanyelvek – kiművelésére különös gondot fordított. Latin grammatikáját végül mégis latinul kényszerült ugyan kiadni, de a hagyományos nyelv választása egyedül azon múlt, hogy minden magyarországi nyelven anyagi okokból sem sikerülhetett, s közvetítőként maradt meg a művelődés hagyományos és közös nyelve, a latin. A latintanulás segédkönyve azonban, Cellarius munkácskája többnyelvűen látott napvilágot. (Ezt a kis könyvet vette át utóbb Maróthi György, mikor

a debreceni iskolát reformálta.) Kétségtelenül jelentős vállalkozás, ha nem is egyedülálló: Comenius tankönyvei ugyancsak megjelentek többnyelvű kiadásban, ami pedig a vulgáris nyelveket illeti, Pápai Páriz Ferenc latin–magyar szótára mellé (1708) Tsétsi János sárospataki tanár megírta a magyar nyelv helyesírási szabályait.

Latintanításának más jellemvonásait mai szóval bizvást a barokk utáni klasszicizálás kezdetének lehet tartani. Tanárkollégáinak elsősorban az szúrt szemet, hogy a megszokott tankönyveket száműzte iskoláiból, s a nagytekintélyű Comeniust a rossz latinság kártékony terjesztőjeként minősítette. Bél azt felelte bírálói-
nak – nem először a latin művelődési nyelv hosszú időszaka során –, hogy ő a régi és megszokott helyett az ősit, a romlott helyett az eredetit választotta eszményképül. Bővebb kifejtést érdemel majd egyszer, hogy az ekkor még jórészt deákos kultúrájú Magyarországon a Franciaországból kiinduló klasszicizmusra, a század „francia kihívására” a latinság letéteményesei latin stílusreformmal válaszoltak, s nemzetközi vonatkozásai miatt még inkább kifejtésre vár, hogy Bél korában a németek is latinul és németül egyidejűleg védekeztek: a magyar szerző nem is tett mást, mint hogy a korai német felvilágosodás latin irodalmának képviselőit, többek közt a még ma is névnek számító Daniel Georg Morhofot vette mintának, a távolabbi elődök közül pedig azt a G. J. Vossiust, aki a francia klasszika elméletének kialakulását is befolyásolta.

A nemzetközileg valószínűleg még tágabb

térben is fölmérhető törekvés célja a kor fogalmi szerinti tiszta latinság volt, amely az ókori szerzőknek most már a középiskolákban sem csupán nyelvi megértését foglalta magába a majdani írás- és beszédbeli fölhasználhatóság érdekében, hanem az alapos filológiai és történeti stúdiumokat is. Bél régiségtant adott elő iskoláiban, s ha a nemzeti nyelvek kiművelésének programját ugyancsak figyelembe vesszük, irányzatát azon a történeti helyen képzelhetjük el, ahonnan a latin művelése lassanként klasszika-filológiává, az anyanyelveké nyelvi programmá alakult. Bél a francia nyelv németországi térhódításának és az ellenében kifejlődő irányzatnak láttán elég pontosan fölmérhette e hátteret: emiatt vezette be a francia nyelvet rendkívüli tárgyként pozsonyi iskolájában, és valószínű, hogy a németek francia divat elleni reakciójának hatása nála, hogy a magyar latinizmusokat a német gallo-mániával vetette össze.

Latin stílusát a maga korában sokan csodálhatták, nem kevesen ellenszenvesnek találhatták, esetleg nevetségesnek; abban azonban régen is, most is egyetérthetünk, hogy szóhasználata és központozása olyan egyedülálló volt, hogy itthon folytathatatlanak bizonyult. Emellett a szó szoros értelmében keresett: mert valóban a legnagyobb latin szótárakat kell föllapozni egy-egy kifejezése pontos értelmének megállapítására, s a nyomozás során derül ki, hogy egy-egy fordulata valamelyik jó íróból dokumentálható ugyan, de az egész római irodalomban alig néhányszor vagy éppen egyszer fordul elő. Bél nem egyszer kitért saját stílusának védelmére. A leglényegesebb, amit elmond róla, hogy ke-

rülni akarja a mesterkélts beszédet, az átvitt értelmű szavakat, s azt állítja, hogy a dolgok természetét kívánja kifejezni. A barokk után mindhárom vonás kétségtelenül a korai klasszicizmusé – amely azonban a barokk képhalmozásnál és dagálnál nem kevésbé keresett.

Klasszicizálásáról el kell mondani végül, hogy ebben sem a legelső, de mégis ő az, akitől a korszakot számítani lehet. G. J. Vossius retorikáját már 1696-ban kinyomtatta Tótfalusi Kis Miklós, a könyvet Dálnoki Benkő Márton rendezte sajtó alá, Erdélyben ugyanebben az időszakban jelentek meg az első franciául tudó literátusok, akik nyelvműveléssel is foglalkoztak: Bélhez hasonlóan a tudományban, az iskolai gyakorlatból kiindulva törték át az egyházi írásbeliség kereteit, a népnyelv használatában pedig megvetették a későbbi népfelvilágosító irodalom alapjait.

A nyelvi viszonyokkal összefüggő ősi szokás volt a régi Magyarországon, hogy a diákok a hazai fő nyelvek (magyar, szlovák, német) elsajátítása céljából egyre-másra váltogatták iskoláikat: a szükséglet és a presztízs egyformán közrejátszott abban, hogy a magyarok – szülői kívánságra – a felvidéki városokat, az itteni protestánsok meg Patakot, Debrecent és a kisebb iskolákat látogatták – Bél tapasztalata szerint nem túl nagy eredménnyel, mert ha jutottak is valamire, sokan a szűkebb környezet konyhanyelvének szintjén maradtak meg. A pozsonyi rektor azért írta latinul német grammatikáját, hogy e vándordiákok a művelt német nyelvet sajátítsák el.

Hazai német nyelvtanként ez a vállalkozás sem egészen egyedülálló. Erdélyben Bakos János

adott ki egy helyesírási szabályzatot az ifjúság használatára (1678), a szepességi Buchholtz György helyesírási, retorikai és poétikai kézikönyvet írt (1709). Bél abban különbözik közelebbi és távolabbi elődeitől, hogy a hazai nem-németeket akarta németre tanítani, s eszébe sem jutottak még a Habsburgok német tartományai; a német grammatikusok között viszont abban páratlan a maga nemében, hogy a helyes kiejtéssel foglalkozik könyvében. A kis kötet mint latinul írott német nyelvtan, összesen négy kiadásban jelent meg; 1730-tól már nem a hazaiak némettanulása, hanem a német-magyar kapcsolatok ápolása érdekében.

E változásnak pontosan megfelel, hogy az eredetileg kizárólag hazai népek belső használatára szánt német grammatika után jó tíz esztendővel, és annak második kiadásával majdnem egy időben Bél olyan magyar nyelvtant írt, amely külföldiek, közelebbről az Osztrák Ház alattvalóinak számára készült, akik „rokoni kapcsolat, hivatali vagy más körülmények” miatt kerültek Magyarországra, s érintkezniük kellett „született magyarokkal”. Itt már nem német-magyar, hanem inkább osztrák-magyar kapcsolatokról van szó, s az új körülmények jele, hogy a könyvecske Pozsonyban ötször jelent meg 1774-ig, és az első kiadás után két évre (1731) a kolozsvári jezsuiták is átvették. A magyar nyelvtan előszavában olvasható az a mai olvasónak meglepően naiv elképzelés, amely szerint a magyar-német nyelvi kapcsolatok a teljes kölcsönösség jegyében alakulnak majd: „ahogyan az ... Osztrák Ház ... uralkodása alatt Magyarország kellős közepén beszélnek a német

nyelvet, ugyanígy beszéljék majd egyszer a magyart a két nemzet közötti igen hasznos kapcsolat miatt Németország belsejében”. Hogy aztán Bél teljesen zavarba ejtse késői utókorát, ezt írja – immár magyar nyelven – előszavának végére: „Áldja s egyesítse Isten a német és a magyar nemzetet!”

A ma elég sajátosaknak látszó, régít és újat egyaránt magába foglaló, de történetileg minden részletben hitelesíthető gondolatok Bél tudományos munkásságában ugyancsak megtalálhatók. A Besztercebányára hazatérő ambiciózus fiatalember a tudományokban annak a körnek a kezdeményezéseit folytatta tovább, amely négy évvel korábban Halléba küldte, s 1708-ban a legnagyobb várakozással fogadta vissza. Első kötetében, a *Két könyv*-ben (1713) megjelent tervezet nem más ugyanis, mint az ifjabb Burius Jánostól kezdeményezett, Czvittinger Dávidtól részben megvalósított irodalomtörténet-írás erősen történeti és nyelvészeti irányú továbbfejlesztése, melyhez az akkor még élő egykori protestáns gályarab, utóbb katolizált és Nagyszombatban lakó Otrokocsi Fóris Ferenc *A magyarok eredete* című könyvével (1692–93) adta az alaphangot. Tőle (és Komáromi Csipkés Györgytől) származik a rovásírásnak valamiféle ősi kultúra emlékeként való tárgyalása, a magyar nyelv keleti, azaz hébernek vélt elemeinek módszeres földolgozási terve; még az a gondolat is, hogy a magyart föl lehet használni a héber Biblia vitatott helyeinek interpretálására. Új lett volna a magyar nyelv görög, latin, német és szláv jövevényszavainak valamint nyelvjárásainak leírása; az egyháztörténeti és iskolai örökség világi,

önállósult változatának látszik a nyelvtanoké, a szótáraké, a közmondásoké és a magyar bibliafordításoké, megint új a költészet tárgyköre.

A plánumból mindössze a I. könyv 3. fejezete, a rovásírás tárgyalása jelent meg nyomtatásban (1718). A kötet vitathatatlan érdemei közé tartozik, hogy ebben látható először egy (Kaposi Sámuel gyulafehérvári professzortól származó) rovásírásos ábécé; különös érdekessége, hogy Bél már tudott a finnugor rokonságról, de ezt – számos utódához hasonlóan – a hun-magyarok szkíta eredetével igyekezett egyeztetni, tárgyalta a szkíták kínai kapcsolatait, és a mieinkhez hasonlóan nemzeti mítosz ápolásán és fejlesztésén fáradozó északi germánok rúna-írását is igyekezett bekapcsolni kombinációiba.

Épp a könyv megjelenésének évében jelentette meg a későbbi *Notitia* tervezetének első vázlatát, amely aztán élete végéig meghatározta tudományos munkásságát. A teljes Magyarország természeti, földrajzi, történeti és politikai leírását magába foglaló munka alap gondolatát a magyar kutatás az 1920-as évek óta a német államismereti iskola hazai visszhangjának tartja. A vállalkozás külföldi kapcsolatait illetőleg alighanem helyes a megállapítás; úgy teljes azonban, ha a recepció itthoni előfeltételeit is számba vesszük. A hazai természeti jelenségek megfigyelésének, leírásának és megjelentetésének története nagy vonalakban úgy jellemezhető, hogy előbb a XVI–XVII. század fordulóján a tizenöt-éves háború katonáorvosai tettek nem csekély szolgálatot; a tárgy iránti hazai érdeklődés jele a németek eredetével foglalkozó Frölich Dávid munkássága, aki megmászta a Magas-Tátrát,

még inkább a pozsonyi Spindler Pálé, akinek megfigyeléseit idősebb Rayger Károly 1691-ben jelentette meg nyomtatásban. Újabb lendületet és részben talán példát a fölszabadító háborúk s az utánuk megjelenő külföldi utazók és katonatisztek adtak. Ekkortájt kezdtek ugyanis a hazai orvosok nagyobb számban magyarországi betegségekről és természeti produktumokról diszsertációkat írni a külföldi egyetemeken, s ennek az áramlatnak sodrában szerkesztette meg Czvittinger Dávid a magyarországi írók katalógusának manapság keveset emlegetett függeléként az országgal foglalkozó szakirodalom első bibliográfiáját.

A jórészt protestáns, főleg evangélikus értelmiség persze nem mehetett sokra megfelelő társadalmi háttér, az adott körülmények között a nemesség egy részének támogatása nélkül. E háttér a hagyományoknak megfelelően először főként az evangélikusokat, az elnyomottság közös állapotának megfelelően általában a protestánsokat jelenti, majd a kultúra és az egyházak hagyományos kapcsolatának föllazulásával vallásilag mindinkább kevertté vált: a tudomány haladásába és a gazdasági fejlődésbe vetett hit, a ténylegesen közös érdek itt is áttörte a régi korlátokat; Bél, a tudós is túltette magát a megörögzött előítéleteken, mikor kapcsolatba lépett a pápai nunciussal, és kutatott a bécsi udvari könyvtárban. Az új irányzattal esik egybe a tudományban egyebek között Komáromi János Péternek a soproni borról írott diszsertációja (1715), melyben lapok szólnak az exportról, és ugyanide tartozik Bél sógoráé, Hermann Andrásé, aki meg az általa itthon fölfedezett Glauber-

só kivitelét tervezte (1721). Ide sorolható továbbá a magyarországi gyógyfürdők tudományos fölfedezése, melynek úttörői között a két tudós ugyancsak megtalálható.

A *Notitia* tervének megvalósulása, sőt Bél munkásságának egész utolsó negyedszázada ebben az összefüggésben szemlélendő. Három fázisát ismerjük: a már említett 1718-i tervezetet, az egész vállalkozást bemutatni hivatott *Prodromus*-t (1723) és a megvalósult köteteket. Magyarország leírása 1718-ban és 1723-ban három nagy részre, a régi, a középső és az új Magyarországra oszlik. A régi a szkíták, majd a hunok, az avarok történetét, valamint a magyarok vándorlását foglalja magába; mindkét változatban terjedelmesen, a másodikban még részletesebben és tagoltabban, mint az elsőben. A középső Magyarország az első tervezetben a pogánykortól a jelenig terjed; szakaszai a pogány és a keresztény időszak, ezen belül a nemzeti és az idegen királyok uralkodásának kora. Bél leírása szerint ebben a hétszáz évben élte meg az ország fénykorát, majd bukását, hogy végül az Osztrák Ház mentse meg a teljes pusztulástól. 1723-ban a középső Magyarországból már csak a királyok genealógiája maradt meg, a korszak kezdete a kereszténység fölvételével esik egybe. 1718-ban bőséges fejezetek szólnak Magyarország általános földrajzáról és politikai viszonyairól, a vármegyék leírásai a speciális részben kapnak helyet, a *Prodromus*-ban az általános földrajzi részbe ékelődik be Szepes megye példaként közölt leírása. Az 1718-as terv és az 1723-ban megjelent *Prodromus* közt mindent összevéve az a lényeges különbség, hogy a má-

sodik kiadványból jóformán kiesett a középső Magyarország, amely a hazai történelmet foglalta volna magába. E történeti részek Szepes megye leírásának bizonyossága szerint már akkor a megyék leírásába csúsztak át, de megmaradtak az összes szkíta fejezetek, az 1713-i terv egyes kész vagy félig-meddig elkészült fejezetei; az új Magyarországon kapott volna helyet a népek és a nyelvek leírása, a parasztság ismertetése, 1723-ban a mezőgazdaság földolgozása.

E nagyvonalú, a tudományok rendszerének megfelelően kigondolt vállalkozás idővel a praktikumnak, s úgy látszik, a hazai közgondolkodásnak is elfogadhatóbb megyeleírásokká alakult át. Az elbeszélő források nagy része vagy az *Adparatus* füzeteiben került a nyilvánosság elé, vagy az osztrák Johann Georg Schwandtner *Scriptores rerum Hungaricarum* (Magyar történetírók) című vállalkozásában. Ez utóbbiban jelent meg Anonymus gestája: nem volt ennél a XVIII. század közepétől népszerűbb történeti könyv, s ha nem ismerik, nem valószínű, hogy Árpád lesz a honfoglalási eposzok hőse. Bél nem restelt azonban másutt sem forrásokat közölni: okleveleket például Pozsony történetében, a túróci prépostságnál, de számos kisebb helynél is, egész verses művet a budai Korvin-könyvtár ismertetésénél. A terv összevonása miatt kényszerült arra is, hogy az egyes megyék mezőgazdaságának és lakosságának leírásában folyton a korábban elmondottakra hivatkozzék. Ugyanakkor nem mondott le egészen korábbi terveiről. Elkészítette tehát a magyarországi mezőgazdaság máig kiadatlan leírását, amelyre a *Notitia* köteteiben mint kész munkára hivatkozott,

ugyanitt kerültek szóba más kéziratban levő vagy készülő művek: egy kiadvány a magyar nemesi családok oklevelekkel megalapozott genealógiájáról, és nem adta föl végleg másik tervét, az ország természeti viszonyainak összefüggő leírását. Úgy látszik, az egyes családok *Notitiá*-ban közölt leszármazási táblája és a fürdőleírások e tervezett, nagyobb munkák részei.

Könnyen belátható, hogy ekkora munkát egyetlen ember nem végezhetett el, pontosan tudta ezt maga a szerző is. 1713 óta nem is írt programot vagy előszót, ahol nem esik szó előmunkálatok hiányáról, elheverő kéziratokról és megfelelő munkatársak kereséséről. Az egykorú (és mai) viszonyokat ismerve azt mondhatnánk, hogy jó, ha Bél szerkesztőként győzhetne volna a munkát, s vannak is jelek, melyek azt bizonyítják, hogy a szerző ezt a feladatot szívesen szánta volna magának. Bél tudományszervező szándéka munkájának természetével függ össze, és pontosan az 1713-i tervezettől eredeztethető. A szükséglet mellett még föl kutatásra váró külföldi példák játszottak közre abban a tudós társasági tervezetben, amely 1718-ban, a hunszkíta irodalomról írott dolgozatban kapta első formáját, a másodikat a (nem minden tekintetben világos) 1735-iben. A cél Magyarország történetének és természeti adottságainak kutatása lett volna. Az előbbinek előfeltétele persze a levéltári kutatás. Nem számított ez új gondolatnak ebben az időben, mert már folyt a jezsuita Hevenesi Gábor által 1690 körül kezdeményezett forrásgyűjtés; hogy általában milyen nehézségek akadályozták az ilyen munkát, elég talán arra utalni, hogy Bél egy 1336-ban

keltezeti oklevélből kihagyta a helyneveket, mert attól tartott, hogy még az ő korában is birtokpért támaszthat közlésükkel. A természeti megfigyeléseket az akadályozta, hogy az utazót kémnek nézhették – talán nem is teljesen alaptalanul.

A jogi viszonyokból és a katonai megfontolásokból származó akadályokon kívül maga Bél is nehezítette a tudományszervezést, mert hol nyíltan, hol meg burkoltan arra célzott, hogy a földolgozandó témákat ki kell jelölni, kereken kimondva az igazságot: mindent az ő vállalkozásának rendelni alá. A tudós eljárásából valószínűsíthető ez a talán merész és nem éppen hízelgő kijelentés. Matolay János megírta a *Prodromus* soproni borról szóló fejezetét, amely kitűnő – és magyarra csak a legnagyobb nehézségek árán volna lefordítható. Bél azt állítja munkatársáról, hogy „értekezésünket [a sajátját] második szakasszal gyarapította”, de a valóság az, hogy a pozsonyi pap a maga latinságára fogalmazta át a dolgozatot, és kiegészítette a tudósok első résszel. A föltételezett általános eljárást még valószínűbbé teszi, hogy a *Notitia*-t fogalmazó szerző alig néhány helyen említ segítőt; még olyanokat sem hoz szóba, akiket korábban előre beharangozott. Ez a – mondjuk ki – tudósi önzés vagy talán literátori gőg abban is megnyilvánult, hogy száműzte köréből mindazokat, akik más vállalkozásba kezdtek vagy egyben-másban nem értettek vele egyet.

E magatartást lehet jellemgyengéségnak mondani, de lehet magyarázni azzal is, hogy Bél munkája miatt társadalmi rangot és elismerést követelt magának, ha nem is mindig a legsze-

rencsésebb módon. Városleírásaiban a legtöbb megbecsülést a szenátori réteg kapta, nagy igyekezettel ápolta a magas kormányhivatalokhoz fűződő kapcsolatait, nemkülönben a külföldieket. Pompóz portréja már kortársainak szemet szúrt, s egy kancelláriai titkár verset írt ellene. A disztichonokra egy külföldön élő s ott magas egyházi méltóságba jutott szepességi honfitárs válaszolt: a kép arra figyelmeztet szerinte, mekkora ő és mennyivel tartozik neki a haza. Az igazat megvallva az ábrázolt alak semmivel nem pompázatosabb annál, mint amelyet egy közép-szerű német egyetem ma már rég elfelejtett professzora akkoriban minden botránkoztatás nélkül megengedhetett magának. Bél patricius-polgári környezetben és hivatalnokok mellett azoknak a köznemeseknek körében érezte leginkább otthon magát, akiknek falvait és iskoláit fiatal korában látogatta. Valóban egy Ráday Pálhoz hasonló nagyságrendű és műveltségű köznemesszólhatott leginkább hozzá Nógrád megye leírásához (1727), a magyarországi mezőgazdaságról írott munkához, s a hozzá hasonlóak lehettek leginkább, akik az 1740–41-i országgyűlés idején naponta fölkeresték a tudós papot pozsonyi lakásán – tudományos és valláspolitikai, talán gazdasági kérdésekről is disputálva vele.

A támogatók köre és ennek anyagi ereje távolról sem volt azonban elegendő Bél monumentális kötetének kiadására, a kulturális élet itthoni szervezete nem bizonyulhatott alkalmasnak ilyen feladatokra. Ezen a helyzeten akár Károlyi Sándor mecénáskodása sem segíthetett volna, aki megkapta a maga megyéjének, Szat-

márnak leírását. Egyedül az udvarra lehetett számítani, s az evangélikus Bél megragadta a lehetőséget. Már az 1723-i országgyűlésre kiadott *Prodromus* III. Károlynak ajánlva jelent meg, ugyanígy a *Notitia* három első kötete; a negyedik Mária Teréziának, de azzal a megjegyzéssel, hogy a vállalkozás a királynő apjának auspiciuma alatt indult. Az *Adparatus* egyes füzeteinek elején magyar főurakhoz intézett dedikációk vannak, s csak a tankönyvek elején található a köznemesség fiainak hosszú sora. A pozsonyi evangélikus pap sikerének titka ezúttal is abban kereshető, hogy azt csinálta hihetetlen ambícióval, szervezőképességgel és terjedelemben, ami már az udvart is érdekelni kezdte, s amibe jezsuita kortársak is belekaptak a XVIII. század legelejétől, csak éppen – kivételektől eltekintve – kevesebb szakértelemmel és időszerű műveltséggel.

Bél egész munkásságában – mindent összevéve – legalább annyi a néhány évtizedre visszanyúló, jórészt elszórt, alkalmi kezdeményezések iránti fogékonyság és a rendszerezési képesség, mint az eredetiség és az önálló kezdeményezés. Összefoglaló és újító egyszerre; úgy azonban, hogy módszerével és szempontjaival századának végéig ható iskolát teremtett. Úgy látszik, akkoriban még magyarázatra szorult, hogy egy pap nem egyházi munkásságot fejt ki; Bél ezért látta jónak elmagyarázni, hogy az egyházi szolgálattal nem ellentétes a világi tudományok művelése, s ő a természet megismertetésén át Isten nagyobb dicsőségét hirdeti. Ugyanígy foglalkoznia kellett az ország és a tudomány kapcsolatával: azt hangoztatta, hogy a kutatás

hasznára és dicsőségére válik hazájának. Hasznára azáltal, hogy az adottságok föltárása gazdasági előnyökkel jár, dicsőségére azzal, hogy hazájának híret-nevét növeli a világban.

Az utóbbi mondatot a magyarországi viszonylagos elmaradottság fölismerésének kell érteni: olyan gondolatkör ez, ami különböző érzelmi töltéssel naponta a legkülönbözőbb összefüggésekben vetődik föl, anélkül azonban, hogy e fogalomkör történetét közelebbről ismerjünk. Amit kutatások hiányában Béllel kapcsolatban el lehet mondani róla, röviden úgy fogalmazható meg, hogy a XVIII. század első felének tudósát a maga társadalmi helyzetében nem valamiféle kisebbségi érzés nyomasztotta miatta, hanem a magyar viszonyokat illető, elég sablonos, közhelyekből összerótt elmarasztaló vélemények és a tényleges hiányok elég hosszú listájának összeállítására, főként pedig munkára serkentették. Kutatásainak végső célját Bél gyakran fejezte ki a nehezen lefordítható latin *illustrare* igével: a szóhasználatban benne van még az olasz Flavio Biondo *Italia illustratá*-jának és seregnyi utánzójának irányzata, magyar vonatkozásban fölidézi a XVII. század egyik nagyrabecsült és elég kevéssé ismert magyar tudósának, Komáromi Csipkés Györgynek nevét és magyar nyelvtanának címét (*Hungaria illustrata*). de benne rejlik a patrióta cél és a leírás mellett a *megvilágítás* értelem is, már csak karnyújtásnyi távolságra a felvilágosítástól, azaz a felvilágosodástól.

Bél származásának és vallásának is része van abban, hogy munkásságában hiánytalanul fejeződik ki a régi Magyarország többnyelvűsége,

mely állásfoglalásként foglalja magába a régi Regnum magyar, szlovák és német lakosságának teljes egyenjogúságát, a nyelvek tiszteletét és kiművelésüknek szándékát. A magyarról vallott nézeteiről már elég szó esett, a németről is nyelvtenával kapcsolatban; kiegészítésül azt kell még itt megemlíteni, hogy élete végén tagja lett a monarchia első tudós társaságának, amelyben Gottsched is helyet kapott. A szlovák s általában a szláv nyelvekről összefoglalóan Pavel Doležal nyelvtenának előszavában nyilatkozott.

A teljes egyenlőséget valló fölfogásnak persze megvannak a történeti előzményei. Mindenekelőtt az az ősi, középkorra visszanyúló, majd a reformációval még tovább kiterjedő szokás, hogy a papnak a templomban anyanyelven kellett szólni a hívekhez, azután az a törekvés, hogy egy-egy tisztségviselő több hazai nyelv alapos elsajátításával igyekezett alkalmazási és érvényesülési lehetőségeit növelni, s benne van természetesen az is, hogy a földesúrnak mindegy volt, milyen nyelven beszélnek jobbágyai, és az is, hogy szokásszerűen és a mindennapi szükséglet miatt meg is tanulta nyelveiket. Bél fölfogásának újdonsága az iskolai tapasztalatból és az egyházi gyakorlatból következően egyfelől a nyelvek kiművelésének szándéka, másfelől az a nézet, hogy az egyes népek különböző korokban jöttek ugyan, de az elfogadott és adottnak vett államrenden belül jogaik és a közös haza iránti köteleiségeik ettől függetlenül egyenlők: nincs igazuk tehát azoknak, akik a későbbi fogalmak szerinti nemzetiségeket későbbi betolakodóknak nevezik, de azoknak sem, akik az ősiség címén előjogokat követelnek maguknak.

Ha valaki föltette volna Bél Mátyásnak azt az akkoriban teljesen anakronisztikus kérdést, hogy milyen nemzetiségű, vagy meg sem értette volna, vagy azt feleli, hogy Hungarus, mert hiszen egész munkásságát a Regnum Hungariae szolgálatának szentelte. E történeti viszonyokat híven tükröző válasz persze magába foglalja a társadalmi rend teljes elismerését, s egyebek között azt, hogy e három népen kívül a többről nem sokat tud mondani; benne van azonban a három nép parasztságának tárgyilagos leírása is, a gazdálkodástól a viseletig és szokásokig. Elismerést érdemel tehát nála az – például számos helyen a szlovák paraszt –, aki nem éppen bőven termő földjének jövedelmét ipari munkával és kereskedéssel egészíti ki, és megrovást egy másik – történetesen a magyar –, aki lusta, szokásai nem mindenben felelnek meg az akkori egészségügyi nézeteknek, és nem is gazdálkodik helyesen. A leglényegesebb velük kapcsolatban a gazdasági, a nemesi és polgári rétegeknél pedig a kulturális haladás. A pozsonyi polgár szemrehányást kap, mert nem taníttatja gyermekét, elismerést érdemel a nógrádi köznemes, aki Bél szerint már fölismerte a kultúra jelentőségét, és dicséretet kap a főúr, aki fácánost rendez be, új típusú kertet műveltet, és könyvtárat alapít.

Bél Mátyás mai ismereteink szerint leginkább azért nevezhető a XVIII. század első felében a legnagyobb hazai tudósnak és a latin tanítás reformja miatt a legjobb pedagógusnak, mert munkásságában egyesített és továbbfejlesztett minden modern törekvést, az ismereteket rendszerezte, a korábbiakat kiegészítette, és törekvéseit a *Notitia* befejezetlensége ellenére is si-

kerre vitte. Olyan magyarországi, akit a jelenből visszatekintve két-három nép megbecsüléssel emlegethet, s aki a legsikeresebben készítette elő kortársai között a magyarországi felvilágosodás korszakát.

Tarnai Andor